

Kasnogotička trikonhna crkva kraj sela Tornja (Pakrac)

Božica Valenčić

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Osijek

Izvorni znanstveni rad - 726.54.033.5 (497.13)

30. listopada 1992.g.

Približno kilometar zapadno od nevelikog sela Toranj, na nešto većoj udaljenosti sjeverozapadno od Pakraca a jugozapadno od Sirača, nalazi se na osami srednjovjekovna crkva, spomenik hrvatske kulturne baštine najviše kategorije, upisana u Registar po svom naknadnom, postturskom titularu, kao crkva sv. Pantelejmona⁽¹⁾. Crkva je već dugi niz godina iziskivala temeljitu obnovu, a kako je 1986. uvrštena u Program kulturnog razvitka Republike Hrvatske, omogućeno je izvođenje istražnih radova i izrada projektne dokumentacije za njezinu obnovu⁽²⁾. Radovi na obnovi crkve počeli su 1990. i nastavljeni 1991., no iste su godine prekinuti domovinskim ratom⁽³⁾.

Rezultati konzervatorskih istraživanja temelj su ovom radu.

U stručnoj literaturi prve zapise o crkvi kraj Tornja nalazimo kod Gjure Szabe. On joj je posvetio zamjetnu pozornost jer je dvadesetih godina ovog stoljeća svesrdnim zalaganjem, usmenim i pismenim kontaktima, uspio spriječiti namjeru seljana Tornja da crkvu sruše i ciglu upotrijebe za gradnju nove crkve u selu⁽⁴⁾. U objavljenim radovima Szabo je o crkvi napisao razmjerno malo: da potječe iz "dalekih predturskih vremena", da je "gradska crkva", "gotičkoga sloga, građena u formi trolista", da "takav oblik nije dosad nigdje drugdje poznat", te da je "jamačno...baš po crkvi dobilo i mjesto ime"⁽⁵⁾. U

U povodu zaštitnih radova (1990) na ruševnoj trikonhnoj crkvi kraj sela Toranj nedaleko Pakraca istraživanjima je dokazano da crkva nije bila karnier - kako se smatralo u literaturi - i da nije građena u 18. st. sa spolijima srednjovjekovne crkve, nego da je ova kasnogotička crkva građena odjednom, od temelja do svoda poduprtog s tri rebra. Istraživanje arhiva nije pružilo nikakve podatke o titularu, namjeni i dataciji, pa autorica pretpostavlja - zbog neobičnog tlocrta i oblika bez usporedbe u hrvatskoj i srednjoeuropskoj arhitekturi da je možda bila posvećena sv. Trojstvu kao zavjetna, donacijska crkva.

pismima, što ih je upućivao u ime Zemaljskog povjerenstva radi spašavanja crkve od rušenja, priložio je nacrt i fotografiju građevine te nešto više prosudbi o njoj: da je "u osnovi...točan trolist, svođen gotički", da su "prozori i vrata gotski uokvireni", te da je "jamačno...nekada bila

¹ Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku (u daljnjem tekstu:ROS), Rješenje br.01-189/3-1962, reg.br.53.

² Konzervatorske istražne radove izveli su od lipnja 1986. do prosinca 1987. godine stručni suradnici ROS-a: arhitektonska istraživanja obavio je Tone Papić, dipl.inž.arh., arheološka Zvonko Bojčić, prof. te arhivska, povijesna i povijesnoumjetnička Božica Valenčić, prof.

Statička istraživanja obavili su stručnjaci Građevinskog instituta, Fakulteta građevinskih znanosti u Osijeku.

Projekt obnove crkve izradili su Tone Papić i Božica Valenčić. Rezultati istražnih radova i projekt obnove sjedinjeni su u konzervatorskoj studiji Konzervatorska dokumentacija s projektom sanacije i prezentacije crkve sv. Pantelejmona u Tornju (Osijek, 1988., Dokumentacija ROS-a), koja je odobrena na Republičkoj komisiji za ocjenu projektne dokumentacije u Zagrebu 1988. godine.

³ U jesen 1990. godine izveden je serklaž na vrhu zidova. U proljeće 1991. godine postavljena je nova krovna konstrukcija i nabavljena je šindra za pokrov koji je još trebalo postaviti, ali je onemogućeno ratnim okolnostima. Duže vrijeme crkvi se nije moglo pristupiti, tako da je u vrijeme izrade ovog rada (listopad-studen 1991.g.) njezina sudbina bila neizvjesna, no podaci dobiveni krajem 1992. godine kazuju da je u ratu tek neznatno oštećena.

pokrajna crkva, dok je uz nju postojala druga veća, već odavno netragom izginula crkva".⁽⁶⁾

Crkvu kraj Tornja naveo je Ljubo Karaman u svojem pregledu srednjovjekovne arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj, no nije o njoj zabilježio ništa bitno novo.⁽⁷⁾

Andela Horvat kaže da je crkva gotička na temelju sačuvanih ostataka rebara gotičkog svoda u unutrašnjosti, šiljasta dovratnika i prozora s oštećenim kamenim kružićima⁽⁸⁾.

Zorislav Horvat uvrstio je sačuvane profilacije na crkvi kraj Tornja u nekoliko stručnih radova u kojima analizira i komparira elemente srednjovjekovne arhitekture u kontinentalnoj Hrvatskoj⁽⁹⁾. Prozorsku profilaciju usporedio je s profilacijama na Stjepanovoj kapeli u Zagrebu i zaključio sličnost oblika, za koje kaže da predstavljaju "romaničke reminiscencije"⁽¹⁰⁾, a iznio je još nekoliko zanimljivih zaključaka: smatra da je ta građevina karner⁽¹¹⁾, da ima kasnogotičke detalje svodenja, da je "format opeka kojima je objekt zidan... romaničko-ranogotički", te da je to "možda kasnije presvođeni ranogotički objekt"⁽¹²⁾.

Svi navedeni autori, identično su i nedvojbeno odredili da je crkva kraj Tornja autentična, sačuvana gotička crkva, rukovodeći se pritom očiglednim pokazateljima na crkvi. Naglašavamo to stoga što je posve drugačiji pristup i teza koju iznosi Slobodan Mileusnić u svom radu "Crkva svetog Pantelejmona kod sela Tornja u sklopu istorijskih događaja"⁽¹³⁾.

Već u naslovu naznačen je povijesni naglasak njegova rada. Autor je obradio izvorne podatke iz arhiva pakračko-slavonske eparhije: protokole, vizitacija iz druge polovice 18. stoljeća, shematizam pakračke eparhije iz druge polovice 19. stoljeća, te rukopise iz ostavštine Radoslava Grujića koji sadrže podatke o crkvi nakon prvog svjetskog rata⁽¹⁴⁾. Crkva kraj Tornja dodijeljena je pravoslavnoj crkvi 1757. godine (tada je posvećena sv. Pantelejmonu), i za bogoslužje SPC korištena do 1931. godine⁽¹⁵⁾. Prikupljanje i objavljivanje podataka o crkvi iz tog perioda značajan je doprinos za njezino poznavanje. No, na žalost, tendencioznim konstrukcijama autor je i zlopotrijebio podatke, da bi "dokazao" kako to nije autentična katolička gotička crkva, dodijeljena u drugoj polovici 18. stoljeća na korištenje Srpskoj pravoslavnoj crkvi, već da su postojeću crkvu tek tada u cjelosti sagradili tamošnji pravoslavni stanovnici, koristeći pritom, kao građevni materijal i kao spolije, ostatke zatečene srednjovjekovne crkve.

Naime, polazeći od najstarijeg poznatog pisanog podatka o crkvi od 13. siječnja 1759. godine, u kojemu se kaže da je crkva "na starom iz fundamenta...kamenom i ciglom zidana, podignuta, a bukovom daskom kubetisana"⁽¹⁶⁾, autor zaključuje da je "ova crkva podignuta iz temelja na starom crkvištu", a da je za njenu gradnju korišten "kamen i cigla kao i dekorativna plastika sa stare crkve", odnosno da "kasnogotički...kamen

dekorativni elementi...nisu integralni deo ove arhitektonske celine, već da su pripadali nekom starijem objektu"⁽¹⁷⁾.

Autor se koristio, pa dijelom to i citira⁽¹⁸⁾, svom objavljenom literaturom o crkvi kraj Tornja neobjavljenom prijepiskom u vezi s rušenjem crkve krajem dvadesetih godina ovog stoljeća. Kad opisuje crkvu⁽¹⁹⁾, S. Mileusnić je u velikoj neprilici i neizbježno kontradiktoran svojoj polaznoj tezi, jer su svi očigledni elementi crkve gotički, što on i navodi, čak i za ostatke nekadašnjeg gotičkog svoda⁽²⁰⁾.

Premda je, dakle, i sam Mileusnić svoju tezu demantirao, crkva kraj Tornja najiscrpnije govori sama - svojom strukturom i očiglednim stilskim elementima - da je sagrađena u predturskom, srednjovjekovnom razdoblju, a ni u kom slučaju ne u 18. stoljeću⁽²¹⁾.

Godine 1986., kada su otpočela konzervatorska istraživanja, crkva je bila napuštena i u posvemašnjoj izolaciji - do nje se moglo doći samo za lijepa vremena prtenim putovima kroz šumu. Šmještena na najvišoj točki

⁴ Szabo je naknadno objavio okolnosti i svoj stav u svezi s tim događajem (usp.: Gj.Szabo, Epilog-Spomenici prošlosti za rata i poslije rata, Narodna starina VII, 1928., str. 83.-84).

O namjeravanom rušenju crkve notirao je kratko i R.Grujić (usp.: R.Grujić, Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom, Novi Sad 1930., str.266).

⁵ Gj. Szabo, nav.dj.,str.83.

⁶ Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Dokumentacija, Povjerenstvo 6/1927., br.64. i 123.

Usp. i pismo koje je Szabo 1919.g. uputio R.Grujiću (S. Mileusnić, Crkva Svetog Pantelejmona kod sela Tornja u sklopu istorijskih događaja, Saopštenja XVII/1986., Beograd 1986., str.201.,bilj. 7).

⁷ Lj.Karaman, O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski zbornik, god.III., br.1-4, Zagreb 1950., str.128., bilj.6.

Karaman osporava mogućnost usporedbe srednjovjekovne crkve kraj Tornja s trolisnom kapelom na groblju u Svibovcu kraj Varaždina i crkvom sv Duha u Golu kraj Banove Jaruge, jer smatra da su te dvije sakralne građevine trolisnog tlocrta nastale znatno kasnije (isto.,bilj.6.). Kad kaže: "...pogotovu su poznati u literaturi srednjovjekovnih spomenika u drugim zemljama pojedinačni primjeri malih crkava i kapela u obliku trolista..." (isto., str.128.), šteta što ne navodi literaturu i primjere na koje se to odnosi.

⁸ A. Horvat, odrednica Toranj u: Enciklopedija likovnih umjetnosti IV., Zagreb 1964.,str.439. - Na drugom mjestu ona upozorava na pogrešnu usporedbu nepravilnog trolisnog svetišta u Orjajevu s gotičkom rotundom kraj sela Tornja (usp.: A. Horvat, Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske, Bulletin JAZU, br.1(55 i 56), Zagreb 1985.,str.80. i bilj. 67.

⁹ Z.Horvat, Profilacije gotičkih svodnih rebara, Peristil 12-13, Zagreb 1969./1970., str.41-52.; I sti, Gotičke profilacije u Hrvatskoj, Arhitektura 109-110, Zagreb 1971.,str.72-79.; I sti, O nekim osobinama prozora gotičkih sakralnih objekata u kontinentalnoj Hrvatskoj, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 1, Zagreb 1975.,str.57-62.; I sti, Strukture gotičke arhitekture, Zagreb 1989.

¹⁰ Z. Horvat, O nekim osobinama prozora...nav.dj.,str.59.

¹¹ Z. Horvat, Strukture gotičke arhitekture...nav.dj., str.81., 87. i 130.

¹² Z. Horvat, O nekim osobinama prozora...nav.dj., str.59.

¹³ S. Mileusnić, nav.dj., str. 199.-213. - Prema kazivanju svećenika u pakračkoj eparhiji, ta je tema bila magistarski rad S.Mileusnića, obranjen u Beogradu.

¹⁴ Isto, str.199.-200.,210.

¹⁵ S. Mileusnić, nav.dj., str.199.; A. Horvat, natuknica Toranj... nav.dj.,str.439.

¹⁶ Isto, str.199.

¹⁷ S. Mileusnić, nav.dj.,str.208.

¹⁸ Ukazujemo na, naoko bezazleni, detalj prilikom citiranja teksta Gj. Szabe. Objavljeni tekst glasi:"...Tamo je postojala još od dalekih predturskih vremena

prostranog brijege, okružena napuštenim grobljem, zaklonjena je pogledu s istoka, od strane sela Tornja, a kao vizualna dominantna uočava se izdaleka sa zapada, sjevera i juga - iz doline rječice Bijele.⁽²²⁾

Bila je bez krovne konstrukcije i stropa, a zidovi su bili posve obrasli vegetacijom.

Ulaz u crkvu je sa zapada, kroz šiljasto zaključeni portal s profiliranim kamenim okvirom.

Zidovi su zidani od pečene cigle u vapnenoj žbuci.⁽²³⁾ Mjestimično su uzidani grubo obrađeni kameni kvadri. Uokolo objekta kontinuirano kameni nadtlušni vijenac, profiliran skošenjem. U gornjoj zoni iznad kamenih službi zidovi su tanji nego dolje, a razlika je nivelirana skošenjem s unutrašnje strane zida.⁽²⁴⁾ Na vrhu zida su tragovi greda stropne i krovne konstrukcije.

Na fasadama sačuvani su samo fragmentarni ostaci žbuke, dok su zidovi u unutrašnjosti ožbukani i obijeljeni vapnom. Nije bilo tragova obojenih površina ni zidnih slika.

vanredno zanimljiva crkvice..."(usp.: G. J. Szabo, Epilog ... nav. dj., str.83.), a Mileusnić ga "citira": "Tamo je postojala još od dalekih turskih (potc.B.V.) vremena vanredno zanimljiva crkvice..." (usp.: S. Mileusnić, nav.dj., str.200.).

¹⁹ Autor je dosta pomno opisao elemente arhitekture crkve kraj Tornja, no da li namjerno ili nehotice, posve je izostavio bilo što reći o strukturi zidova, odnosno načinu na koji je zidana. Naime, očigledno je da je ona u cijelosti građena specifičnim srednjovjekovnim načinom zidanja, što je već samo po sebi dovoljan pokazatelj da se radi o autentičnoj srednjovjekovnoj crkvi. Usp.: S. Mileusnić, nav.dj., str.211.-212.

²⁰ "Sačuvani arhitektonski detalji uverljivo svedoče da je ta grobljanska crkvice nekada bila zasvedena, najverovatnije nekom slepom kalotom, koju su podupirala dva gotska luka. Ti gotski lukovi naslonjeni su na izbočenim mestima gde se spajaju bočne s oltarskom apsidom i u gornjoj visini prozora odvajaju se u blagi luk. Danas su lukovi očuvani samo u visini dok su priljubljeni uz ivicu zida, neka vrsta pilastra." Isto, str.211-212.

²¹ Rad S.Mileusnića samo je jedan od primjera specifičnog negirajućeg odnosa SPC, njihovih povjesničara te pravoslavnog stanovništva sela Tornja prema srednjovjekovnoj crkvi. Osim što su je pokušali srušiti, već su i ranije nastojali osporiti da je autentična srednjovjekovna crkva: o njoj su govorili kao o turskoj građevini, kako je, na primjer, zabilježeno u šematizmu pakračke eparhije za 1898.godinu.: "Porušeni zidovi koji se tu vide, vele da su od turske tvrđave. Tu je nađena jedna velika zajednička grobnica. Kula današnje crkve je okrugla i misli se da je to kula nekadašnje turske džamije"(usp.: S. Mileusnić, nav.dj., str.200.), ili, kako čitamo kod R. Grujića, da je crkva "pregrađena iz kule-tornja u crkvu 1757. godine" (usp.: R. Grujić, nav.dj., str.115.). Takav odnos SPC poguban je za građevinu, jer SPC ima vlasničko pravo, a crkvom se ne koristi, čime pridonosi njezinu daljnjem propadanju jer se ne može adekvatno riješiti buduća namjena crkve.

²² Danas iz doline Bijele ni jedan put ne vodi do crkve, što je najvjerojatnije posljedica dodjeljivanja crkve stanovnicima sela Tornja. No, da bi se shvatila prava orijentacija crkve i njezina starija pripadnost, treba je gledati iz doline, jer tada postaje očigledno da je prema njoj orijentirana.

²³ Crkva je građena ciglama ovih dimenzija: dužina 22,2 - 23,2 cm širina 10,9 - 11,5 cm debljina 5,5 - 6 cm

Omjer između kraćih i dužih stranica cigle je približno 1:2, bez sudarnica.

Cigle su zidane srednjovjekovnim vezom, uzdužnjak-vežnjak- uzdužnjak, doduže nepravilno jer se mjestimice iza uzdužnjaka nađe uzdužnjak a iza vežnjaka vežnjak, no to su uobičajene nepravilnosti onovremene gradnje.

²⁴ Debljina temeljnog zida je 100 cm, a od temeljnog zida do pete svoda zidovi su debljine 92 cm, odnosno četiri dužine cigle.

Iznad pete svoda debljina zidova je 79-80 cm.

²⁵ Poblize o rezultatima arhitektonskih i arheoloških istraživanja vidi u: Konzervatorska dokumentacija sa projektom sanacije i prezentacije crkve sv. Pantelejmona u Tornju (elaborat), Osijek 1988., Dokumentacija ROS-a.

Sva kamena plastika izvedena je od vapnenca i vrlo je oštećena. Portalu nedostaju dva bloka u tjemenu luka, (zamijenjena su ciglama, a profilacija je na tom dijelu izvedena u žbuci). Prozoru u sredini istočne apside prosječena je klupica, a mrežište je napuklo; južni prozor je manje oštećen, ali nedostaje dio mrežišta; sjeverni prozor izveden je bez kamenih elemenata, s ožbukanim lukom i špaletama.

U unutrašnjosti crkve, uz istočnu apsidu, (na sjecištima sa sjeverozapadnom i jugozapadnom konhom), dvije su kamene službe s početkom svodnih rebara. Klesane su kao 5/8 osmerokuta i položene na simetralu kuta između dviju apside. Imaju baze profilirane po istom oblikovnom principu kao i baze portala. Na visini od 265 cm do 465 cm, mjereno od dna baze, službe su izdubljene. Rebra svoda izlaze izravno iz službi, bez posredstva kapitela.

Nasuprot istočne apside nema službe jer je tu portal. Ulaz je pojačan ravnim dijelom zida izbočenim u prostor crkve oko pola metra i zidan je sve do skošenja koje spaja tanji i deblji dio ziđa. Uže stranice izbočenog dijela zida počinju se povijati na visini od četiri metra od poda i sastaju se u vrhu tvoreći završetak zida u obliku šiljastog luka.

U istočnoj apsidi, sa sjeverne strane, izdubljene su u zidu tri nejednake niše - svetohraništa.

GRADITELJSKI RAZVITAK

Arheološkim i arhitektonskim istraživanjima nedvojbeno su utvrđeni dijelovi građevine koji pripadaju najstarijem, izvornom sloju i oni izvedeni u naknadnim intervencijama.⁽²⁵⁾

Temelji i zidovi crkve u cijelosti su izvedeni odjednom i čine izvorni sloj objekta. Kao i portal, istočni i južni prozor, te službe s početkom rebara svoda. U zidu su pronađeni, do sada skriveni, ležište svoda i segment trećeg, zapadnog rebara. Pola metra ispod recentnog poda nađena je izvorna podnica ispod koje je zdravica, bez tragova ukapanja ili ranijih gradnji.

Zaključujemo da je izvorni objekt najvećim dijelom sačuvan, a jedini bitni segment koji mu nedostaje je svod. Međutim, i svod je determiniran sačuvanim ostacima s pomoću kojih je moguće rekonstruirati njegov izvorni oblik.

Ležište svoda pokazuje njegovu debljinu i oblik, a rebra zakrivljenost svoda i smjer pružanja rebara.

Apside su bile nadsvođene polukupolama, konzekventno tlocrtu, i to od cigle (debljine polovice cigle), što pokazuju sačuvani ostaci ležišta svoda.

Tri polukupole kontinuirale su prema središtu objekta u obliku bačvastih svodova. Na linijama presijecanja tih svodova bila su izvedena tri rebra tvoreći u središtu crkve trokraki rebrasti svod čiji su teret rebra prenosila na službe.

Visina svoda određena je radijusom polukruga apside, a linija zakrivljenosti rebara uvjetovana je kutom presijecanja bačvastih svodova.

1. Toranj, crkva sv. Pantelejmona (foto Szabo 1920. g.)

Rekonstrukcija izvornog svoda upravo u ovom obliku, omogućena materijalnim ostacima, može se provjeriti i dokazati primjenom proporcijskog ključa objekta.⁽²⁶⁾

Tlocrt crkve je geometrijski pravilan i može se konstruirati samo s pomoću geometrijske konstrukcije kojoj je osnova istostranični trokut, a to je osnovni model za proporcioniranje tzv. metodom triangulacije, kojom je provedeno u cjelosti proporcioniranje i projektiranje crkve kraj Tornja.

Sjecištima kružnica trolista dobiva se osnovni istostranični trokut sa stranicom dužine 315 cm, što odgovara dužini od 10 stopa⁽²⁷⁾. Radijus polukružnih apsida jednak je stranici trokuta. Širina pojačanja zida uz portal u unutrašnjosti crkve također je jednaka stranici trokuta. Svi ostali elementi portala dobiveni su dijeljenjem osnovnog istostraničnog trokuta: svijetli otvor i ukupna širina portala određeni su sjecištem trokuta s vanjskom linijom zida, odnosno dijeljenjem osnovnog trokuta na šesnaestinu; širina svijetlog otvora portala prema visini tvori pravokutnik "a"; profilacija portala počinje od polovice pravokutnika, a baza profilacije jednaka je osmini visine pravokutnika.

Proporcioniranje elevacije crkve izvedeno je identično kao u tlocrtu. Istostranični trokut, koji spaja sjecišta triju polukružnih apsida, podignut je okomito, tj. visina od

²⁶ O problematiki proporcioniranja u srednjovjekovnom graditeljstvu usp.: M. Čanak-Medić, Teorijska sprema i stepen obrazovanja srednjovjekovnih graditelja, Zbornik zaštite spomenika kulture XVIII, Beograd 1967., str.5-26. D. Miletić i M. Valjato-Fabris, Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu, Zagreb 1987., str.62-72. Z. Horvat, Strukture gotičke arhitekture, Zagreb, 1989., str.59-99.

²⁷ Manja odstupanja rezultat su pogreški pri gradnji crkve.

²⁸ Stranica trokuta je 630 cm (=20 stopa)

²⁹ Vidi rezultate arhitektonskih istraživanja.

³⁰ To je vidljivo na fotografijama Konzervatorskog zavoda Hrvatske, snimljenim 1956. godine.

³¹ Ove nepoznanice gotovo su nerješive, jer je u doba turske vladavine šire područje oko Tornja najopustošeniji kraj Hrvatske: uništena je zatečena materijalna kultura, a s ovih prostora posve je nestalo i starosjedilačkog stanovništva, zbog čega je nestala mogućnost usmene predaje i kolektivnog pamćenja, tako da čak ni u toponimima nema tragova srednjovjekovnih imena ni lokaliteta, niti patroninija crkve.

³² Selo "Toron" navodi se kao medaš susjednim selima, o selu je vrlo malo zabilježeno, a crkva se ne spominje. Usp.: T. Smičiklas, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije II, Zagreb, 1981., str.259.; I. Mažuran, Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine, Osijek 1988., str.447-453.

³³ Pregledom sačuvanih turskih deftera iz 16. stoljeća ustanovili smo da su se lokalitet današnjeg sela Tornja i crkva nalazili unutar vlaške nahije Kukurjovac, u sastavu pakračkog sandžaka, ali u popisima sastavljenim 1565. i 1584. godine nema sela toga imena, niti spomena o crkvi. Usp.: Orijentalni institut u Sarajevu, br.107., str. 48. i br. 2. Naša istraživanja najstarije dokumentacije u Arhivu Hrvatske i Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu nisu polučila ni jedan podatak koji bi se mogao dovesti u vezu sa selom Toranj niti crkvom uza nj.

³⁴ Usp.: S. Mileusnić, nav.dj., str.199.

³⁵ Povijesna istraživanja, na temelju opsežne bibliografije, kojima smo pokušali osvijetliti šire područje oko Tornja u vrijeme srednjega vijeka, i na temelju tih

podu do baze svoda jednaka je visini toga istostraničnog trokuta.⁽²⁸⁾ Svaka apsida, od podu do baze svoda, tvori pravokutnik "a" na koji se dodaje polukrug svoda s radijusom jednakim radijusu apside u tlocrtu. Visina zida crkve definirana je visinom tjemena svoda, a visina krova može se odrediti ili odnosom zida i krova u omjeru 1:1, ili konstrukcijom s pomoću istostraničnog trokuta, što daje isti rezultat.

Primjenom proporcijskog sustava dobiven je jednak oblik svoda kakav je rezultirao i na temelju materijalnih ostataka u crkvi.

Izvornu razinu podu određuju profilacije baza službi, a sastav i vrsta podu djelomično su utvrđeni arheološkim istraživanjima.

Premda se ne može sa sigurnošću utvrditi izvorna žbuka na zidovima, crkva je nedvojbeno bila ožbukana, što zaključujemo na osnovi vrlo malih ostataka žbuke, no ponajviše zbog lica zida koje nije fugirano a sadrži u strukturi nepravilno razmještene vidljive komade kamena.

Izvorni prozori, istočni i južni, sačuvani su djelomično. Ostaci istočnog prozora pokazuju formu bifore, dok se to po ostacima na južnom prozoru ne može utvrditi.

Druga faza u građevinskom razvitku crkve je adaptacija ruševnih ostataka u pravoslavnu parohijsku crkvu, provedena 1757. godine, kad je i posvećena sv. Pantelejonu.

saznanja donosili pretpostavke, sastavni su dio konzervatorske studije o crkvi kraj Tornja. Usp.: Konzervatorska studija s projektom sanacije i prezentacije crkve sv. Pantelejmona u Tornju, (Prilog III, Posjedi i posjednici u okolici Tornja od 14. do početka 16. stoljeća), Dokumentacija ROS-a.

²⁸ Iz povijesne literature saznajemo razmjerno dosta podataka o Ivanovcima u Pakracu te o plemićkoj obitelji Svetačkih ali znatno manje o plemićima Pakračkim i Kaštelanovićima - Ivanovci su kontinuirano tijekom razvijenog srednjeg vijeka držali posjed Pakrac, gdje im je duže vrijeme bilo i sjedište priorata. - Plemići Svetački (de Zemche) imali su najveće posjede u ovom kraju, ali im je moć opadala i posjedi se smanjivali, tako da u 15. stoljeću nisu više imali, vodeću ulogu. Kaštelanovići su stjecali i povećavali svoje posjede, dijelom preuzimajući zemlje ranije u posjedu Svetačkih, počev od kraja 14. stoljeća i tijekom 15. stoljeća pa sve do pada pod tursku vlast. Plemići Pakrački (Pekry) na ovim su prostorima obitavali kontinuirano, od početka 13. stoljeća sve do turske okupacije.

²⁷ Nije poznato dokle se prostirao srednjovjekovni Ivanovački posjed, grad Pakrac s pripadajućim selištima, ali sudeći prema postojećoj udaljenosti, konfiguraciji terena, šumama i prometnicama, crkva nije orijentirana niti zamjetno povezana s Pakracom. Jednako tako nije poznat točan opseg i položaj posjeda druge dvije velikaške porodice na ovim prostorima, ali je iz postojećih dokumenata jasno da se glavnina posjeda Kaštelanovića prostirala sjeverozapadno, a Svetačkih južno i sjeverno od doline rječice Bijele.

²⁸ Neprijeporno, plemićka predikacija Pakračkih te ime ondašnjeg njihova posjeda - "terre Pukur" - izvedeni su po nazivu rječice. U najstarijem poznatom dokumentu ona je zabilježena kao Pukur (a Pakra istovremeno kao Pucruh), a kasnije i kao Peker, Pakar. Usp.: T. Smičikals, nav.dj., str.40.; J. Bosendorfer, nav.dj., str.82. i 85.; S. Pavičić, nav.dj., str. 199.

²⁹ U povijesnoj literaturi o porodici plemića Pakračkih i njihovu posjedu u arhidakonu Svetačje istraženo je i objavljeno vrlo malo podataka (usp.: D. Csanki, nav.dj., str. 41.; J. Bosendorfer, nav. dj., str. 85.), a tek nešto više o njima nalazimo kod Gj. Szabe koji, između ostalog, kaže:

"Csanki je sasvim točno odredio, da je eccl.b. Virginis de Pukur (g.1334.) identična s onom u Pekerserdehel od g. 1501. i da to nije nikako Pakrac, već današnji Sredani. Tu je bio velik posjed plemena de Thethen, kasnije nazvana Pekry (Pakranski), G.1228. vidjesmo Petra sina Marcellova kao posjednika u ovim stranama. Međašni list od g. 1237. određuje točno međe terre Pukur od Bijele do llove. I taj posjed ostaje u rukama plemena Thethen do turskoga doba." Usp.:Gj.Szabo, Prilozi za povijesnu topografiju...nav.dj., str.54.

Adaptacija je provedena tako da su ostaci svoda srušeni sve do pete svoda, zidovi su sniženi i poravnani, razlika u debljini zida premošćena skošenjem, a štuta je iskorištena dijelom kao podloga za popločavanje crkve opekom.⁽²⁹⁾ Na poravnane zidove postavljen je drveni gređnjak i stožasta krovna konstrukcija a krov je pokriven šindrom.⁽³⁰⁾ Strop je izveden od tesanih dasaka, postavljenih na pero i žlijeb ("na šipilo"). U dvije kamene službe uglavljena je drvena konstrukcija ikonostasa, a vjerojatno je tada probijen i sjeverni prozor. Iza ikonostasa u istočnoj apsidi, sagrađen je zidani oltar, a sa sjeverne strane, u unutrašnjosti istočne apside izdubljene su u zidu tri niše - svetohraništa. Klupica u niši istočnog prozora je prosječena i parapet je spušten do sadašnje visine.

Po izvedenim radovima druga je faza mala opsegom i nije bitno narušila niti dopunila zatečeni objekt.

Rapidno propadanje građevine ponovno je otpočelo nakon njezina napuštanja 1931. godine i traje sve do danas.

POVIJESNI PODACI

Temeljna pitanja o crkvi kraj Tornja u prošlosti - tko ju je dao sagraditi i kada, te tko su bili njezini graditelji - ostaju za sada samo na razini pretpostavki.

Otežavajuća okolnost u rješavanju ovih pitanja je nepoznavanje izvornog titulara crkve, jednako kao i imena lokaliteta u srednjem vijeku.⁽³¹⁾

Prvi spomen o selu Tornju nalazimo u popisima iz 1698. godine,⁽³²⁾ dok u starijim dokumentima naselja toga imena nema,⁽³³⁾ a prvi poznati zapisi o crkvi potječu tek iz druge polovice 18. stoljeća.⁽³⁴⁾

Prilikom povijesnog prosuđivanja o crkvi kraj Tornja u srednjem vijeku, polazni pokazatelj može biti sama građevina, odnosno njen smještaj u prostoru: crkva dominira dolinom rječice Bijele. Treba stoga, na temelju povijesne literature, ispitati tko su mogli biti vlasnici posjeda uz Bijelu tijekom razvijenog srednjeg vijeka, a time i mogući naručioc crkve, jer, sudeći prema ukupnim prilikama i ostalim srednjovjekovnim crkvama u Slavoniji, crkva kraj Tornja monumentalna je građevina koju je mogao naručiti i platiti samo feudalac, a nikako puk.⁽³⁵⁾

Na području šire okolice Pakraca imali su posjede Ivanovci i tri snažne velikaške porodice: Svetački, Pakrački i Kaštelanovići.⁽³⁶⁾

Mišljenja smo da se crkva nalazila najvjerojatnije na feudalnom posjedu plemića Pakračkih, te da su je oni dali sagraditi kao zavjetnu, donacijsku kapelu.

Centri i glavnina posjeda Ivanovaca, Kaštelanovića i Svetačkih na znatnoj su udaljenosti od crkve, a očekivati bi trebalo da je sagrađena u središtu nekog feudalnog posjeda. Na takvu mogućnost upućuju sačuvani dokumenti iz kojih je vidljivo da su već početkom 13. stoljeća uz rječicu Bijelu, koja se tijekom srednjeg vijeka nazivala Pukur,⁽³⁸⁾ posjed imali plemići Pakrački (Pekry).⁽³⁹⁾ Na

temelju opisa granica njihova posjeda "terre Pukur" iz 1237. godine, nije moguće danas točno ubicirati dokle je dosezao ovaj posjed, ali je jasno da se prostirao uz rječicu Bijelu.⁽⁴⁰⁾ O ovom posjedu Pakračkih nema dokumenata iz narednih stoljeća,⁽⁴¹⁾ ali sačuvani su spisi koji svjedoče da su Pakrački držali zemlje u ovom kraju sve do turske okupacije u 16. stoljeću, što znači duže od tristo godina.⁽⁴²⁾

Opravdano je pretpostaviti da je ta plemićka obitelj na svom posjedu uz Bijelu podigla kaštel. Szabo je pisao o dvije njihove utvrde⁽⁴³⁾ no crkva kraj Tornja nije bila unutar utvrde, što je utvrđeno provedenim arheološkim istraživanjima.⁽⁴⁴⁾ Crkva je sagrađena na osami i, sudeći prema Szabinim saznanjima, bila je na nevelikoj udaljenosti od utvrda Pakračkih, koje bi trebalo tražiti sjeverozapadno od crkve, uz Bijelu.⁽⁴⁵⁾ Postoji mogućnost da je podignuta kao župna crkva, jer su feudalski na svojim posjedima često podizali ili pomagali gradnju župnih crkava. Međutim, formalne karakteristike građevine, kao ni dosadašnja znanja o srednjovjekovnim župnim crkvama na pakračkom području, ne govore u prilog toj pretpostavci, ali je ne isključuju posve.⁽⁴⁶⁾

Smatramo da crkvu kraj Tornja, upravo zbog njezine izuzetne forme, treba promatrati kao dvorsku, zavjetnu kapelu, koju su najvjerojatnije dali sagrađiti Pakrački povodom nekog značajnog događaja,⁽⁴⁷⁾ a podigli su je izvan svoje utvrde, možda stoga što je u kaštelu već postojala crkva otprije⁽⁴⁸⁾ ili stoga da bi se naglasila posebnost crkve istaknutim položajem na osami, ili iz nekih drugih specifičnih razloga.⁽⁴⁹⁾

Turske provale i okupacija četrdesetih godina 16. stoljeća promijenile su bitno ne samo trajanje crkve kraj Tornja, već i ukupnu sliku šireg područja uokolo nje: utvrde Pakračkih su porušene, starosjedilačko katoličko stanovništvo s okolnog područja gotovo u cijelosti je izbjeglo, odvedeno u roblje ili poubijano, a turska vlast naselila je Vlahe iz Bosne, po vjeri pravoslavce. Crkva je, zasigurno devastirana, stajala bez krova, urušenog svoda i najvjerojatnije nije korištena za bogoslužje tijekom turske vladavine, jer katolika uokolo nije bilo a novonaseljenim stanovnicima nije predstavljala sakralnu vrijednost. Mogla je biti eventualno korištena za izviđanje i stražu, zbog svojega istaknutog položaja i tvrde gradnje.⁽⁵⁰⁾

I nakon oslobođenja od Turaka, u prvoj polovini 18. stoljeća, crkva nije korištena za bogoslužje, na što ukazuju pregledani dokumenti iz tog vremena. U urbarijalnim spisima za Pakrac i njegovo područje iz 1716. godine zabilježeno je selo Torrana s podacima o zemljištu koje mu pripada, ali se crkva ne spominje.⁽⁵¹⁾ Urbarijalni popis iz 1721. godine sadržava popis stanovnika "pagai Torrana" (devetnaest njih s pripadajućim posjedima i poreskim obvezama), ali se crkva ne spominje,⁽⁵²⁾ kao ni u urbarijalnim spisima iz 1724. godine, kada su zabilježena četiri stanovnika i njihove zemlje.⁽⁵³⁾

Ni u kanonskim vizitacijama za arhiđakoniat Svetačje iz prve polovice 18. stoljeća nema podataka o crkvi kraj Tornja, što je razumljivo jer nije bila u funkciji, a gotovo svi stanovnici uokolo bili su shizmatici.⁽⁵⁴⁾

Okolnosti dodjeljivanja crkve kraj Tornja pravoslavnoj crkvi na korištenje nisu poznate. Iz sačuvanih dokumenata saznaje se da je 1757. godine crkva posvećena sv. Pantelejmonu i odtada pratimo o njoj sačuvanu

⁴⁰ T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik..sv.IV., nav.dj., str.40.*

⁴¹ Dakako, tijekom vremena granice i opseg njihovih posjeda zasigurno su se mijenjale, prije svega ženidbama i kupoprodajom.

⁴² Više članova porodice Pakračkih u arhiđakonatu Svetačje spomenuto je u različitim dokumentima iz 14., 15. i 16. stoljeća. Usp.npr.: T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik... sv.XVII, str.266.-272.; J.Adamček i I.Kampuš, nav.dj., str.9-12. i 29-32.*

⁴³ Mišljenja je Szabe da su Pakrački na svom posjedu imali dvije utvrde, Pukur (Pekerszerdehel) i Petrovinu, i o njima je 1911. godine pisao da im se tragovi još uvijek uočavaju na terenu. Jedan koji se nalazio u blizini današnjeg sela Trojglava bio je građen od cigle, da su se njegove ruševine još vidjele 1819.godine, a da je od njegovih ruševina grof Janković dao sagrađiti ovčare. O drugom kaštelu Pakračkih zabilježio je istovremeno da se još vide "mnogo znatniji ostaci ogromne utvrde kod Sredana prema Badljevinu uz potok Bijelu", odnosno da "...tamo gdje na karti stoji Bijeli potok, vidi se nad p dio šumom obrašten poput polumjeseca. To je prostor veći od jednog jutra. Zapravo su tu bile dvije utvrde: jedna je na četvrtastom prostoru, okružena jednostavnim opkopom, a taj je još uvijek pun ciglje i kamenja. Do njega je okrugli humak, na kojem je sigurno stajala od ciglje zidana kula. Do ovog je drugi znatno veći, odugoljasti prostor nepravilna oblika, okružen umjetnim opkopom: tu je još 1908. bilo sijaset ruševlja, nu danas je sve pročišćeno i zaorano. Svijet ne zna više tim ostancima imena, već ih zove zidina, a po položaju i veličini, po sredovjekim ostancima posuđa i ciglji držim, da to mora biti gradište grada Petrovine. Ako je na onom, još nepročišćenom dijelu zaista kakova kapelica bila, ne može biti sumnje da je tu bila grobnica porodice Pekri". Usp.: Gj. Szabo, *Prilozi ... nav.dj.,str.55.* Pišući o srednjovjekovnim gradovima nekoliko godina kasnije, Szabo nije naveo ostatke kaštela Pakračkih uz Bijelu. (Usp.: Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi ...nav.dj.)*

⁴⁴ Vidi rezultate arheoloških istraživanja.

⁴⁵ Usp.: Gj. Szabo, *Prilozi ... nav.dj.,str.55.*

Mišljenja smo da bi bilo izuzetno vrijedno arheološki istražiti lokalitete o kojima piše Szabo..

⁴⁶ Povjesničari koji su obrađivali popise župa u Slavoniji iz 1334. i 1501. godine ni jednu od njih nisu prepoznali i ubicirali kao crkvu kraj Tornja. (Usp.: I. K. Tkalčić, *nav.dj., str.83-84.; D.Csanki: nav.dj.,str.62-90.; J.Bosendorfer, nav. dj., str.262-265.; J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije...nav.dj., str.52-59.) - U razgovoru s dr Buturcem, koji pakrački kraj dobro poznaje, dakako i crkvu kraj Tornja, a svojevrmeno je istraživao i toponime u njezinoj okolici, ostavio je mogućnost da se neka od popisanih neubiciranih župa može na nju odnositi. Treba također navesti i mišljenje Gj. Szabe o crkvama na posjedu plemića Pakračkih: on smatra da je obiteljska grobna crkva bila unutar njihova kaštela Petrovine, slaže se sa Csankijem da se župna crkva Blažene Djevice Marije, zabilježena u popisima 1334. i 1501. godine, nalazila na posjedu Pakračkih, u današnjim Sredanima, nadalje, da je na tom posjedu bila i župna crkva sv. Mihalja u mjestu Miholjcu, zabilježena u popisu 1501. godine, koja se nalazila "u blizini Sredana i Petrovine", ali kaže da mjestu Miholjcu "ne znamo više traga, ako nije Brekinska, gdje je i danas još crkva sv.Mihalja". On spominje s nedoumicom i crkvu sv. Matije pod selom Sredani, navedenu u popisu iz 1702. godine, no nepoznatu i nezabilježenu u srednjovjekovnim dokumentima. Usp.: Gj. Szabo, *Prilozi...nav.dj.,str.54-55.* Gj. Szabo, dakle, koji je dobro poznavao crkvu kraj Tornja kao i srednjovjekovnu povijest područja uokolo nje, ipak je nije doveo u vezu s plemićkom obitelji Pakračkih. Bilo bi vrlo korisno kad bi medievalistima pošlo za rukom iznaći kakav relevantan dokument kojim bi se osvjettila srednjovjekovna povijest crkve kraj Tornja.*

⁴⁷ Dvorske kapele nisu podlijegale poreznim obvezama papinske desetine, ali je za izgradnju trebala neizostavno papinska suglasnost. Za crkvu kraj Tornja moguće je spis o papinskoj suglasnosti sačuvan u vatikanskim arhivama, samo bi ga trebalo pronaći.

dokumentaciju, koju je objavio S. Mileusnić.⁽⁵⁵⁾ To su uglavnom opisi toranjske parohije počev od 1759. godine (potom 1770., 1784., 1847., 1898. godine) do početka 20. stoljeća, iz kojih se najviše saznaje o inventaru crkve, a o samoj građevini vrlo malo i ništa bitno.⁽⁵⁶⁾

ANALIZA CRKVE

Crkva kraj Tornja pripada centralnim građevinama tipa pravilnog trolista (trikonhosa). Tlocrt je konstruiran "iznutra", tako da su sve tri apside s unutrašnje strane pravilne i međusobno jednake polukružnice, dok s vanjske strane apside, zbog debljine zida, postaju tri međusobno jednaka segmenta kruga. Ovom pravilnom trolisnom tlocrtu može se opisati i upisati kružnica. Crkva je orijentirana: ulaz je sa zapada, na spoju dviju apsida, nasuprot trećoj, istočnoj apsidi. Položaj ulaza omogućuje jednaku prostornu i upotrebnu vrijednost svih triju apsida, odnosno postavljanje oltara u sve tri apside.⁽⁵⁷⁾

Tlocrt crkve specifičan je i izuzetan po rasporedu triju međusobno jednakih apsida oko središnjeg istostraničnog trokuta. Da bi se pojasnila specifičnost tlocrta, potrebno ga je usporediti s trolisnim kršćanskim sakralnim građevinama iz različitih epoha.

Razvitak trolisnih centralnih građevina ima ishodište u antici,⁽⁵⁸⁾ potom su trolisne građevine zastupljene u zapadnokršćanskoj sakralnoj arhitekturi u svim povijesnim i stilskim razdobljima,⁽⁵⁹⁾ a razvitak trikonhalnog tipa može se pratiti i u istočnokršćanskoj arhitekturi.⁽⁶⁰⁾

Trikonhos susrećemo i kao sastavni dio longitudinalnih građevina kojima je istočni, prezbiterijalni dio zaključen trolisno.⁽⁶¹⁾ Međutim, za komparaciju tlocrta crkve kraj Tornja prioritetni su trolisni tlocrti građevina centralnog tipa, kod kojih je prostor organiziran oko središnje vertikalne osi.

Kod pravilnih trolisnih tlocrta raspored triju apsida oko središnje točke moguć je na dva načina: ili je središnji prostor kvadrat, kojemu su na tri stranice dodane apside, ili su tri apside raspoređene oko središnjeg istostraničnog trokuta.

Prvoj varijanti pripadaju svi poznati primjeri građevina pravilnog trolisnog tlocrta centralnog tipa - osim crkve kraj Tornja - a isti je princip zastupljen i kod uzdužnih građevina zaključenih trikonhalno: apside su dodatak središnjem kvadratu, koji je dominantan prostor.⁽⁶²⁾ U varijanti rasporeda apsida oko tri od ukupno četiri stranice kvadrata, trolist se može tumačiti i kao krnji četverolist, jer po organizaciji prostora ove su građevine tipološki bliske četverokonnim građevinama.

Drugu varijantu pravilnog trolisnog tlocrta omogućuje geometrijska konstrukcija triju jednakih apsida oko središnjeg istostraničnog trokuta. Na taj način realizira se centralni tlocrt u kome središnji prostor nije dominantan, već tri jednakovrijedna prostorna elementa, apside, međusobnim odnosom i rasporedom poništavaju središnji prostor i ostvaruju jedinstveni, zgusnuti centralni tlocrt. Takav je tlocrt srodniji centralnom kružnom tlocrtu, nego li tlocrtima prve varijante, iako se, dakako, svrstava u tip centralnih trolisnih građevina.

Crkva kraj Tornja, po svom tlocrtu, primjer je ove druge varijante. Unutar tipologije srednjovjekovne

⁴⁸ Uobičajeno je bilo da su plemići unutar svojih gradova podizali, tzv. dvorske kapele u kojima je za članove obitelji i posadu kaštela obavljano bogoslužje, a u kojima su i pokapani članovi njihove porodice. Szabina pretpostavka da je takva kapela Pakračkih bila unutar njihova kaštela Petrovina pokazuje se opravdanom naročito nakon što su arheološka istraživanja pokazala da u crkvi kraj Tornja nije bilo ukopavanja, i Pakračkima je u tu svrhu morala služiti neka druga crkva tijekom njihova trostoljetna obitavanja na ovim prostorima. Usp.: Gj. Szabo, Prilozi...nav.dj.,str.54.-55.

⁴⁹ O dvorskim kapelama u kasnom srednjem vijeku vidi: Ž. Dibi, Vreme katedrale, Beograd 1989.,str.272.-278.

⁵⁰ O crkvenim prilikama za turske vladavine vidi: J. Buturac, Katolička crkva..., nav.dj.

⁵¹ Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Acta urbarialia, fasc. 137., No 25.

⁵² Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Acta urbarialia, Fasc. 137., No 26.

⁵³ Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Acta urbarialia, Fasc.137., No 27.

Treba reći da je popisivačka komisija istovremeno u susjednim selima zatečene crkve, koje su bile u funkciji, zabilježila, dakako s vrlo malo podataka jer se malo ili gotovo ništa nije moglo saznati o njihovoj prošlosti.

⁵⁴ Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Kanonske vizitacije, Arhidakonat Gušće i Svetače. Premda je u selu Tornju prevladavalo pravoslavno stanovništvo, bilo je ondje i katolika. Podaci iz kasnijeg vremena kazuju, na primjer, da je 1780. godine bilo u selu 12 katoličkih kuća sa 102 žitelja, odnosno 26 bračnih parova, a pripadali su po tadašnjoj crkvenoj organizaciji pakračkoj župi. Usp.: Rudolf Horvat, Slavonija, povijesne rasprave crtice i bilješke, Zagreb 1936.,str.110.

⁵⁵ Crkva je 27. srpnja 1757. posvećena sv. Pantelejmonu (nav.dj.,str.199), a od 1759. godine postojala je samostalna toranjska parohija (isto, str.210.). Autor citira i dokument iz arhive SPC, iz 1734. godine, kada je selo Toranj, s osamnaest pravoslavnih kuća, pripadalo kukunjevačkoj parohiji, no o crkvi kraj Tornja ne navodi ništa (isto, str.210.).

⁵⁶ Isto, str.199-200 i 210.

⁵⁷ Arheološka istraživanja na objektu o ovoj pretpostavci nisu dala nikakve pokazatelje.

⁵⁸ Trolisni oblici zastupljeni su u brojnim rimskim objektima "aulične i termalne arhitekture", te kao kasnoantičke grobnice iz III stoljeća. Usp.: T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978.; A. Šonje, Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zagreb 1982.,p.37.

⁵⁹ Od najstarijih kršćanskih martirija, tijekom ranog i razvijenog srednjeg vijeka do baroknih trolisnih crkava. Kako je crkva kraj Tornja srednjovjekovna građevina, dolaze u obzir primjeri trolisnih građevina do 16. stoljeća. Usp.: A. Šonje, nav.dj.,str.29-38.; P. Vercone, Od Teodorih do Karla Velikog, Novi Sad 1973.,p. 9-10, 120-121.; J. Lassus, Frühchristliche und Byzantische Welt, Gutersloh 1968.,p.105.; T. Marasović, nav.dj.,tabela XIII.; V. Gerves-Molnar, A kozepkori magyorszag rotundai, Budapest 1972.,primjer 3.; M. Zadnikar, Romanika v Sloveniji, Ljubljana 1982.; Lj. Karaman, O okrugloj crkvi u Preslavu, Bulletin JAZU 1-2,Zagreb 1962.

⁶⁰ Lj. Karaman, nav.dj.

⁶¹ Na primjer, kod romaničkih rajnskih crkava, građenih pod utjecajem sv. Marije na Kapitolu u Kolnu, istočni, prezbiterijalni prostor oblikovan je tlocrtno u formi pravilnog trolista. Usp.: E. Kubah i P. Bloh, Romanička umetnost, Novi Sad, 1974.,str.67.; H. Busch, Germania romanica, Beograd,1965.,str.47-48.

⁶² Više negoli u tlocrtu, to je očigledno u elevaciji. Središnji kvadratni prostor obično je naglašen visinom a i načinom svodenja: dok nad središnjim prostorom kupola, križni ili križno rebrasti svod, apside su najčešće niže i različito nadsvođene - bačvastim svodom ili polukupolama.

kršćanske sakralne arhitekture, posve je izuzetna i endemska građevina: srodan primjer nije mi poznat ne samo u hrvatskoj, već ni u srednjoeuropskoj sakralnoj arhitekturi srednjega vijeka.⁽⁶³⁾

Nepostojanje srodnih komparativnih primjera tlocrta u širem kulturnom krugu, kome ovo područje i crkva pripadaju, dodatna je teškoća u razrješavanju porijekla i nastanka građevine, uz već navedene povijesne neđaće zbog kojih je posve zamrlo sjećanje na njezine naručioce, graditelje, titulara i vrijeme gradnje.⁽⁶⁴⁾ Međutim, prihvatimo li osnovne karakteristike tlocrta crkve kraj Tornja (pravilan trolist, nastao na temelju geometrijske konstrukcije), možemo konstatirati da je upravo tlocrt ključ u tumačenju crkve.

Naime, trolisni oblici imaju u kršćanskoj umjetnosti definirano značenje: simboliziraju sveto Trojstvo.⁽⁶⁵⁾ U srednjem vijeku, tri isprepletana kruga, različito obojena, kao vizualni ikonografski znak Trojstva, označavala su njihovo beskonačno zajedništvo. Jednako tako, u krug upisani istostranični trokut, zatim djetelina, te zoomorfni simboli - sjedinjena tri životinjska lika (tri zeca, tri lava, tri ribe) preklapljenih glava u liku slova Y.⁽⁶⁶⁾ Kršćanska ikonografija koristila se za Trojstvo i antropomorfnim predodžbama, no decidirano je trolist (djetelina, trifolium) "prirodna slika Trojstva".⁽⁶⁷⁾

Tlocrt crkve kraj Tornja sadržava tri spomenuta znaka: pravilan je trolist (djetelina) kojemu se može upisati kružnica s istostraničnim trokutom, a rebra svoda formiraju slovo Y.

Navedeni ikonografski znakovi Trojstva mogli bi se tumačiti kao pokazatelji izvornog titulara crkve kraj Tornja. No smatramo da je njihova važnost i znatno veća: građevina je projektirana kao crkva svetoga Trojstva, ali tako da je svojim formalnim karakteristikama podvrgnuta simboličkom iskazu titulara kojemu je posvećena. Graditelj je u tlocrtu ostvario idealan oblik, pravilnu trolisnu djetelinu koja najprikladnije izražava sveto Trojstvo, ali je zbog toga morao riješiti niz specifičnih popratnih problema, nastalih iz takva tlocrta, u elevaciji i realizaciji konstrukcije. Mislimo da je simboličko značenje titulara, implicitno sadržano u tlocrtu, polazište i osnovna odrednica projekta cjelokupne građevine. Crkva kraj Tornja, tako shvaćena, primjer je srednjovjekovnog simboličkog načina mišljenja, odnosno u arhitekturi materijaliziranog svijeta ideja.

Tu tezu moguće je prihvatiti uz pretpostavku razumijevanja srednjovjekovnog simboličkog načina mišljenja.⁽⁶⁸⁾ U kasnom srednjem vijeku svijet se doživljava kao sveobuhvatni misaoni sustav simbola, kao velika simbolička povezanost i kao prebogat izraz svega što se može zamisliti. U sveobuhvatnoj simbolizaciji, u kasnom srednjem vijeku, pretvaranje ideje svetog Trojstva u arhitektonsku simboličku formu, razumjeli su jednako naobraženi slojevi kao i neuk puk, tako da je crkva kraj Tornja svojim korpusom tada i letimičnom pogledu namjernika izvana kazivala svoj patrocinij.

Uza sve izloženo treba imati na umu da je tako sveobuhvatna i idealna realizacija duhovnog simbola svetog Trojstva u arhitektonskoj formi crkve kraj Tornja, nedvojbeno realizacija talentiranog graditelja, i to u doba već posve kasnog srednjeg vijeka.

Na isti zaključak o vremenu nastanka građevine ukazuje i druga karakteristika njezina tlocrta: geometrijska konstrukcija. Naime, tek sveobuhvatna znanja matematike omogućila su graditeljima kasnoga srednjeg vijeka primjenu i drugih znanja osim šablonizirane vještine iskustvenog građenja,⁽⁶⁹⁾ te time i tako ekstravagantne projekte, kakav je realiziran u crkvi kraj Tornja. Treba također reći da su rijetkost, kao i raskoš, bile vrijednosti i te kako njegovane u kulturi i umjetnosti kasnoga srednjega vijeka.⁽⁷⁰⁾

Konstruktivni sustav svodenja u crkvi kraj Tornja, kao i njen tlocrt, poseban je i neprispodobiv poznatim i sačuvanim srednjovjekovnim crkvama u Hrvatskoj i unutar srednjoeuropskog kulturnog kruga.⁽⁷¹⁾ Svod, doduše, nije sačuvan, ali arhitektonskim istraživanjima utvrđeni

⁶³ To je decidirano ustvrdio i Gj. Szabo (usp.: Epilog...nav.dj.,str.83.). On je doduše usporedio crkvu kraj Tornja sa crkvom u Goulu (usp.: Gj. Szabo, Spomenici starije sredovječne arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji, Šišićev zbornik, Zagreb 1929.,str.551.) i Svibovcu kraj Varaždina, što mu je Lj. Karaman s pravom osporio, no Karaman je istovremeno izazvao nedumicu spominjanjem trolisnih crkava u susjednim zemljama ne navodeći ih konkretno. (Usp.: Lj. Karaman, O umjetnosti...nav.dj.,str. 128. i bilj.6.) - U istraživanjima, za potrebe obrade crkve kraj Tornja, uz sva nastojanja nismo našli u susjednim zemljama ni jedan srodan primjer srednjovjekovne sakralne arhitekture. Stanoviti izuzetak je trolisna kapela s kraja 15. stoljeća uz crkvu sv. Jurja na groblju u Ptuj, poznata samo iz nacrtu jer je odavno srušena, ali i ona, jedina trolisna srednjovjekovna crkva u Sloveniji, po koncepciji tlocrta pripada prvoj varijanti trolisnog tlocrta. Usp.: M. Zadnikar, Romanika..., nav.dj.,str.480-481. - U Hrvatskoj ima nekoliko sačuvanih trolisnih starohrvatskih crkvića iz vremena ranoga srednjega vijeka. Po tlocrtnoj koncepciji sve su primjeri prve varijante -tri apsida oko središnjeg kvadratnog prostora - no kako se radi o bitno različitoj graditeljskoj namjeri i realizaciji te o vremenskoj distinkciji nastanka, te se crkvice ne mogu izravno uspoređivati s crkvom kraj Tornja. Možda samo indirektno, kao potvrda inventivnosti i samostalnosti graditelja u područjima izvan glavnih strujanja i diktata stilova, svaka u svoje vrijeme. Iz vremena razvijenog srednjeg vijeka, kad je sagrađena crkva kraj Tornja, nije poznat u Hrvatskoj, ni u susjednim srednjoeuropskim zemljama ni jedan objekt trolisnog tlocrta srodan koncepciji crkve kraj Tornja.

⁶⁴ Vidi povijesna i arhivska istraživanja.

⁶⁵ Crkva kraj Tornja, ovako shvaćena, primjer je J. Chevalier i A. Gheerbrant, Rječnik simbola, Zagreb 1983., str.715.

⁶⁶ A. Badurina, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1985.,str.571-572.

⁶⁷ Ibid.,p.206.

⁶⁸ Genetičkom mišljenju (razumijevanju svijeta kao razvoja), stran je simbolički način mišljenja (povezivanje smisla i svrhe a ne povezivanje uzroka i posljedice). Otuda dojam mističnosti svijeta kasnosrednjovjekovnih simbola i alegorija. O simbolizmu u umjetnosti kasnog srednjeg vijeka vidi: J. Huizinga, Jesen srednjeg vijeka, Zagreb 1991.,str.189-200.; J. de Goff, Srednjovjekovna civilizacija zapadne Europe, Beograd 1974.,str.379-385.

⁶⁹ Usp.: Z. Horvat, Gotičke strukture...nav.dj.

⁷⁰ Usp.: J. Huizinga, nav.dj., str.248.

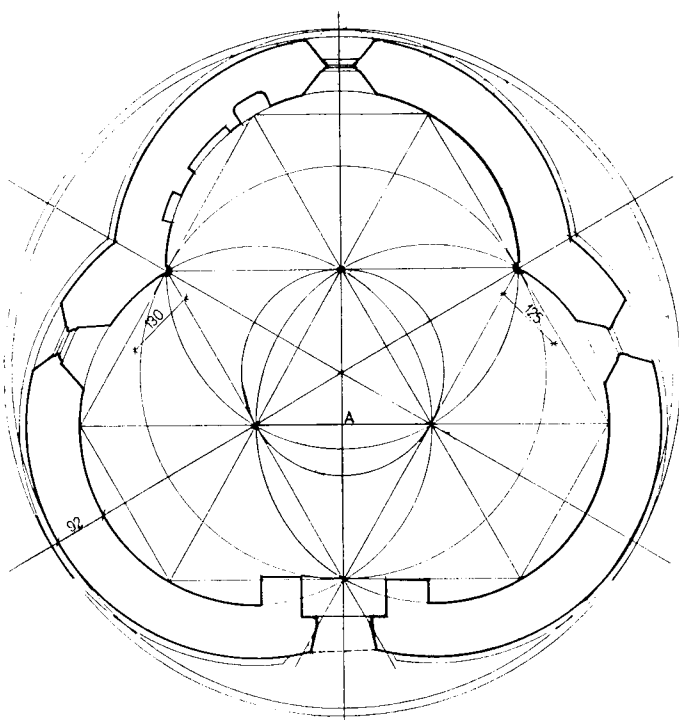
⁷¹ I. Komelj, Gotska arhitektura (Ars Sloveniae), Ljubljana 1969.

I. Komelj, Gotska arhitektura na slovenskem, Ljubljana 1973.

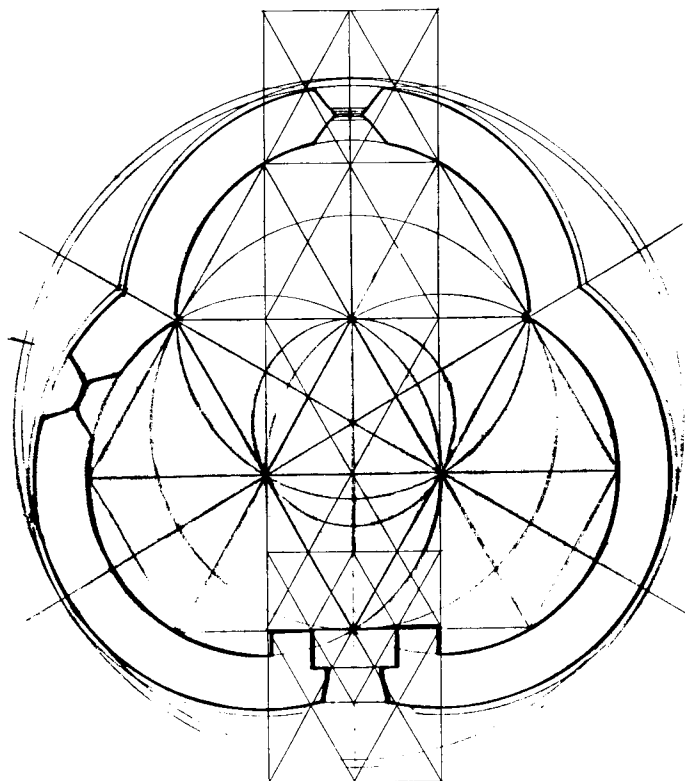
F. Levardy, Magyar templomok tortenete, Budapest 1982.

Marosi E., Magyarorszagi muveszet 1300-1470 korul I-II, Budapest 1987.

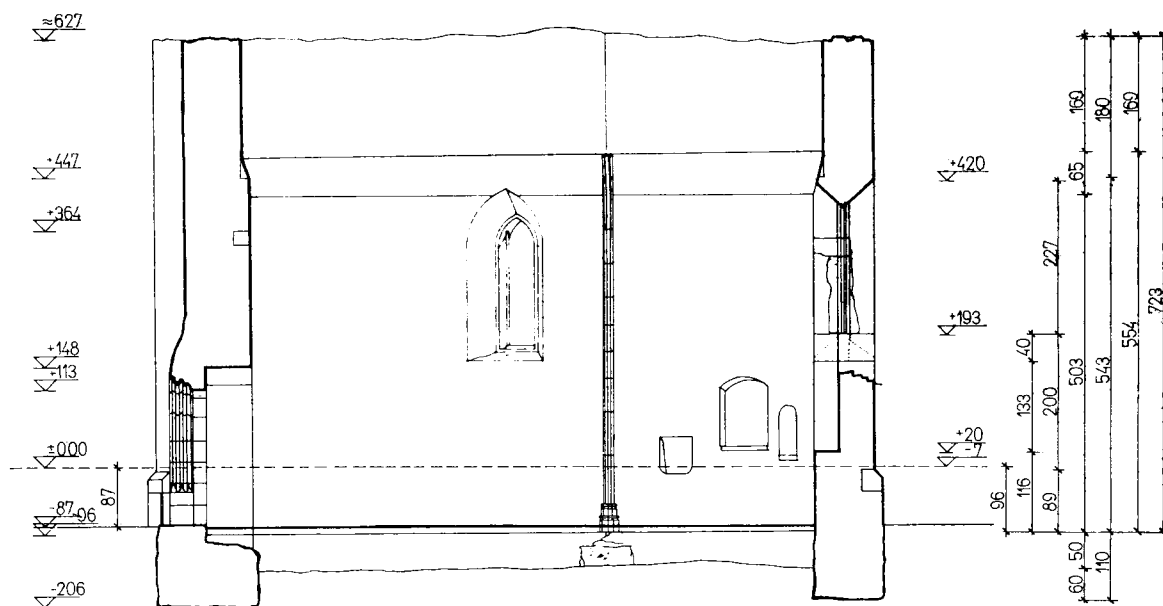
Gyorgy K., Kozepkori templomok, Budapest 1990.

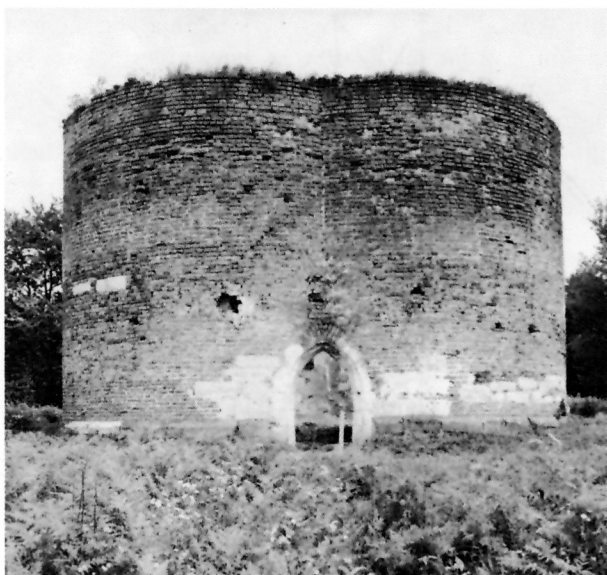
2. Postojeće stanje - tlocrt partera

3. Studija proporcija – tlocrt partera

4. Postojeće stanje – presjek

5. Toranj, Sv. Pantelejmon (foto: Ros 1986.)

6. Toranj, Sv. Pantelejmon (foto: Ros 1986.)

pokazatelji omogućuju rekonstrukciju njegova izvornog oblika.⁽⁷²⁾

Iznimnost konstrukcijskog sustava crkve posljedica je izuzetnosti njezina tlocrta. Naime, graditelj je projekt geometrijski konstruiranog idealno pravilnog trolisnog tlocrta oko istostraničnog trokuta uspio adekvatno riješiti i u elevaciji i to sustavom svodjenja s pomoću tri rebra u središnjem dijelu svoda, dok je istovremeno teret polukupola iznad triju apsida usmjerio na zidove. Korespondenciju između polukupola i rebara razriješio je s pomoću tri kratka bačvasta svoda.⁽⁷³⁾

Konstruktivno rješenje svoda nije na objektu bilo zorno: stvarna konstruktivna raščlanjenost svoda različita je od njegove likovne raščlanjenosti i vizualnog dojma. Naime, akcentirana su bila tri rebra u središtu svoda, polukupole su se logično nadvijale povrh triju apsida, no tri kratka bačvasta svoda, kojima su premošćeni razmaci između polukupola i središnjeg istostraničnog trokuta, nisu vizualno izdiferencirana ni spoznatljiva u prvi mah.

Sferna ploha, nastala ujedinjavanjem rebrastog svoda, bačvastih svodova i triju polukupola, u konačnici je cjelovita razgibana ploha, po učinku srodna kupoli, premda se ta kvalifikacija, po uobičajenoj definiciji kupole, ovom svodu ipak ne može pripisati. Tek, svod je, konzekventno kao i tlocrt, maksimalno kompaktan i jedinstven.

Unutrašnjost crkve, centralni prostor kakav je bio ostvaren izvorno i koji se danas "in situ" može pojmiti tek uz pomoć imaginacije, bio je izrazito zgusnut i naglašeno visok. Smjer u visinu potencirale su tri linearne direktrise službi iz kojih su se neposredno nadovezivala tri rebra do središnje najviše točke - zaglavnog kamena.

Efekt neprekinutog toka vertikala, službi koje su kontinuirale u rebra, izrazito je kasnosrednjovjekovni oblikovni princip, te je još jedan važan dokaz o vremenu gradnje crkve.

Stječe se dojam da je konstruktivni sustav i njegova izvedba na ovoj građevini, graditelju bio posvemašnja novina i neprovjereni zadatak, uvelike neizvjenim ishodom. Na to ukazuju izrazito debeli zidovi i mali otvori

⁷² Osim grafičke rekonstrukcije izvornog svoda crkve kraj Tornja, predložene u sastavu ovog rada, moguće ga je asociirati i s pomoću oblika trodijelnog žira.

⁷³ Vidi Arhitektonska istraživanja i faze građenja.

⁷⁴ U kontinentalnoj Hrvatskoj zidovi sačuvanih ranogotičkih građevina najčešće sadržavaju dvije dužine opeke, a kasnogotičkih uobičajeno tri. Usp.: Z. Horvat, Opeka u arhitekturi srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske, Arhitektura 113-114, Zagreb 1972., str.137-152.

⁷⁵ Dimenzije svijetlog otvora prozora su:

⁷⁶ Na žalost, malo se zna o komponentama i karakteristikama ranorenesansnih strujanja u arhitekturi kontinentalne Hrvatske koja je početkom 16. stoljeća, kao i susjedna Mađarska, većim dijelom dospjela pod dugovjeku tursku vlast. Tada je velikim dijelom uništena graditeljska srednjovjekovna baština i istovremeno, što je možda još pogubnije, prekinuta je mijena historijskih stilova u arhitekturi, dotad uobičajena na ovim prostorima. Danas je izuzetno teško prosuđivati o toj problematiki na sačuvanim kasnosrednjovjekovnim objektima, jer ih je malo, sačuvani su pretežito tek fragmentarno i s mnogo naknadnih intervencija. Usp.: A. Horvat, Između gotike i baroka, Zagreb, 1975.

⁷⁷ D. Vukičević-Samaržija, Gotička sakralna arhitektura..., nav.dj., str.49-56.

Z. Horvat, Gotičke profilacije u Hrvatskoj, Arhitektura 109-110, Zagreb 1971., str.78.

Z. Horvat, Strukture gotičke arhitekture...nav.dj., str.84- 91.

⁷⁸ F. Levardy, Magyar templomok története, Budapest 1982.

Gyorgy K., Kozepkori templomai, Budapest 1990.

Marosi E., Magyarországi művészet 1300-1470 korul...nav.dj.

⁷⁹ Usp.: Z. Horvat, Gotičke profilacije ...nav.dj., str.78., sl.27.

⁸⁰ Bilo je to i ranije očividno, no potvrđeno je prilikom arhitektonskih istraživanja.

⁸¹ Mrežišta su znatno oštećena, no ipak dovoljno sačuvana da je moguće rekonstruirati njihov izvorni lik.

kojima se graditelj htio osigurati prilikom izvedbe neuobičajenog sustava svođenja: zidovi sadržavaju četiri dužine opeke, što je, razmjerno veličini objekta, izrazito deobeo zid,⁽⁷⁴⁾ a prozori su znatno manji negoli je uobičajeno na kasnosrednjovjekovnim crkvama.⁽⁷⁵⁾

Pretpostavljamo da je tu crkvu projektirao (mladi) graditelj, nesporno talentiran i inventivan, koji je imao stanovitih iskustava s renesansnom arhitekturom. Naime, iskusan gotički graditelj razriješio bi formu trolista i realizirao istu nakanu simboličkog izraza u formi nastaloj iz provjerenih rješenja: tri poligonalne apsida sjedinjene oko središnjeg istostraničnog trokuta u cjelinu nad kojom se dosljedno i razmjerno jednostavno mogao izvesti i složeni rebrasti svod te otvoriti veliki gotički prozori. Nadalje, projekt s polukružnim apsidama u ono doba bio je inventivan i neusporedivo teži projektni zadatak, koji je sadržavao rizik neprovjerene konstrukcije (te otud i retardirane forme: debeli zidovi i male perforacije). Osim toga, jedinstvena sferna ploha svoda, po dojmu poput kupole, upućuje na zaključak o htijenju za novim oblikovanjem prostora, što bi eventualno mogli usporediti s tzv. "Sondergotik" građevinama u njemačkoj renesansnoj arhitekturi, gdje se u prijelaznom razdoblju iz kasne gotike u ranu renesansu prostor oblikovao na nov način, s novim htijenjima i nastojanjima, ali uz zadržavanje starih oblika. Na primjeru crkve kraj Tornja ne može se možda govoriti o toj stilskoj mijeni,⁽⁷⁶⁾ no uočava se želja i namjera graditelja da formulira nešto novo, viđeno, ali ne svladano.

Za razliku od tlocrta i sustava svođenja, po kojima je crkva kraj Tornja tako izuzetna, njezini arhitektonski elementi - profilacije na portalu i prozorima, rebra, službe itd. - svi izvedeni od kamena, posve su prisposobivi elementima sačuvanim na srednjovjekovnim objektima u kontinentalnoj Hrvatskoj i u susjednim, srednjoeuropskim zemljama.

Portal, smješten na zapadnoj strani, na spoju dviju apsida, zaključen je šiljastim lukom. Visoko na podnožju dovratnika započinje profilacija, kombinacija jednakovrijednih elemenata - konkavnih i konveksnih profila. Od vanjskog ruba prema svjetlom otvoru: iza kratkog skošenja štap, zatim užljebina, pa kruška, ponovo užljebina i štap, užljebina i kratko skošenje. Po tipu profilacije portal pripada grupi razmjerno brojnih kasnogotičkih portala 15. stoljeća na crkvama u kontinentalnoj Hrvatskoj, za koje je karakteristično višestruko ponavljanje jednakovrijednih elemenata profilacije. I u susjednim zemljama ima portala sa srodnom profilacijom,⁽⁷⁸⁾ no najbliži je, prostorno i vremenski, onaj na zapadnom pročelju crkve u Oštarijama.⁽⁷⁹⁾

Na crkvi kraj Tornja tri su prozora: južni i istočni su autentični, tj. istovremeni s gradnjom objekta, dok je prozor na sjevernoj apsidi naknadno probijen.⁽⁸⁰⁾ Izvorno je, dakle, crkva bila osvijetljena s juga i istoka, kroz dva visoko smještena, uska i izdužena prozora. Po formatu su jednaki, jednaka im je i profilacija doprozornika, no mrežišta su im različita.⁽⁸¹⁾

7. Prozor na istočnoj apsidi izvana (foto: Ros 1986.)

8. Pogled na u crkvu prije zaštitnih arheoloških iskopavanja 1986. g.

9. Zaštitno arheološko iskopavanje 1986., sonda 3 van crkve

10. Pogled iz unutrašnjosti na ulaz, nakon iskopavanja (foto: ros, 1986. g.)

11. Južna apsida

Mrežište istočnog prozora sastavljeno od centralnog trolista i dva manja šiljata luka pod njim. Pripada tipu prozora kakvi su na crkvama izvođeni tijekom razdoblja gotike, a može se čak reći da je to najzastupljeniji oblik bifore.

Mrežište južnog prozora složenijeg je oblika, sastavljeno od para "ribljih mjehura" (vasica piscis), bez rozete. Motiv je karakterističan za kasnogotičke prozore, primjera ima poprilično u susjednim zemljama,⁽⁸²⁾ a u Hrvatskoj nalazimo ga na apsidnoj bifori dvorske kapele u Brinju.⁽⁸³⁾

Prozori imaju jednostavno skošene doprozornike, kosu klupicu iznutra i izvana i tipsku profilaciju s utorom za staklo okrenutim prema van. Iako nisu sačuvani ostaci središnjih šprljaka, oblik mrežišta pokazuje da su oba prozora bila bifore.

Prozorske profilacije na crkvi kraj Tornja prosuđujemo kao gotičke. Naime, tijekom dugovjekog trajanja gotičkog oblikovanja u Hrvatskoj, prozorske se profilacije nisu bitno mijenjale, tako da je prozore na crkvi kraj Tornja moguće komparirati i s nekim ranogotičkim,⁽⁸⁴⁾ a i s nekoliko kasnogotičkih primjera.⁽⁸⁵⁾ Tek u kontekstu sa svim ostalim pokazateljima na ovoj crkvi, može ih se odrediti kao kasnogotičke.

U unutrašnjosti, na spojevima apsida, kontinuiraju od poda do rebara svoda dva polustupa, tzv. službe,⁽⁸⁶⁾ pet osmingskog presjeka s bazom dvostruko stupnjevanom istog presjeka. Baze su horizontalno profilirane s dvije trokutaste užljebine, a prema polustupu su plitko skošene. Takva je profilacija polustupova u nas najčešća u doba kasne gotike.

Rebra svoda crkve kraj Tornja, profilirana s jednom užljebinom i trostranim završetkom, pripadaju rasprostranjenom tipu kasnogotičkih rebara koja u različitim varijacijama i dimenzijama poznajemo na sačuvanim zdanjima u kontinentalnoj Hrvatskoj,⁽⁸⁷⁾ građenim od početka 15. do kraja 16. stoljeća.⁽⁸⁸⁾

⁸² I. Komelj, Gotska arhitektura (Ars Sloveniae)... nav.dj., I. Komelj, Gotska arhitektura na slovenskem...nav.dj., F. Levardy, Magyar templomok története...nav.dj., K. György, Kozepkori templomaink...nav.dj., E. Marosi, Magyarországi művészet 1300-1470 korul...nav.dj.

⁸³ Z. Horvat, Burg u Brinju ...nav.dj.,str.59. sl.28. i str.53., sl.15.

⁸⁴ Z. Horvat je prozorsku profilaciju na crkvi kraj Tornja usporedio s dva južna prozora na Stjepanovoj kapeli u Zagrebu, te zbog jače naglašenog srednjeg dijela profilacije o doprozornicima toranjskih prozora zaključio je da su po tipu ranogotički. Usp.: Z. Horvat, O nekim osobinama prozora gotičkih sakralnih objekata...nav.dj.,str.59.

⁸⁵ To su primjeri koje je također objavio Z. Horvat, a odredio ih je po vremenu kao kasnije: doprozornici na župnoj crkvi u Tuhliju (isto, str.61., sl.140), sv. Vuka u Vukovju (isto, str.58., sl.5A), sv. Duha u Hrastovici (isto, str.62., sl.16B), ili na gradskoj kapeli na Ružici (isto, str.62., sl.17D).

⁸⁶ Treće službe nema jer je na spoju sjeverozapadne i jugozapadne apsida portal.

⁸⁷ Po klasifikaciji rebara koju daje Z. Horvat, rebro u crkvi kraj Tornja pripada rebrima s jednom užljebinom, podtipu s dva skošenja između kojih je užljebina. Tom tipu profilacije pripadaju i rebra u Svetoj Ani kod Velikih Bastaja, u Ravenu, u križevačkoj crkvi sv. Križa nad vratima u svetištu, u crkvi sv. Jurja u Belcu te na branič-kuli u Šaregradu. Za sve navedene primjere autor smatra da potječu iz 15. stoljeća (usp.: Z. Horvat, Profilacije gotičkih svodnih rebara, Peristil 12-13, Zagreb 1969-1970., str.41-52.). No, po njegovom mišljenju, istom tipu pripadaju i rebra na nekim starijim građevinama: ulomak rebara pronađen na groblju u Donjoj Kostajnici iz 14. stoljeća i rebro u svodu svetišta crkve sv. Marije u Novigradu na Dobri oko 1400. godine. Usp.: Z. Horvat, Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi...nav.dj., str.6., sl.2D i str.8., sl.3H.

⁸⁸ Usp.: Z. Horvat, Gotičke profilacije...nav.dj., str.63.

⁸⁹ Projekt obnove crkve sastavni je dio konzervatorske studije. Vidi bilješku 2.

12. Istočna apsida nakon iskopavanja 1986. g. (foto: Ros 1986. g.)

Nedvojbena pokazatelj kasnogotičkog oblikovanja na crkvi kraj Tornja je spoj službi i rebara: direktnim usijecanjem, bez posredstva kapitela, čime je ostvaren dojam neprekinutog rasta u visinu, od poda do zaglavnog kamena, najviše i središnje točke u unutrašnjosti.

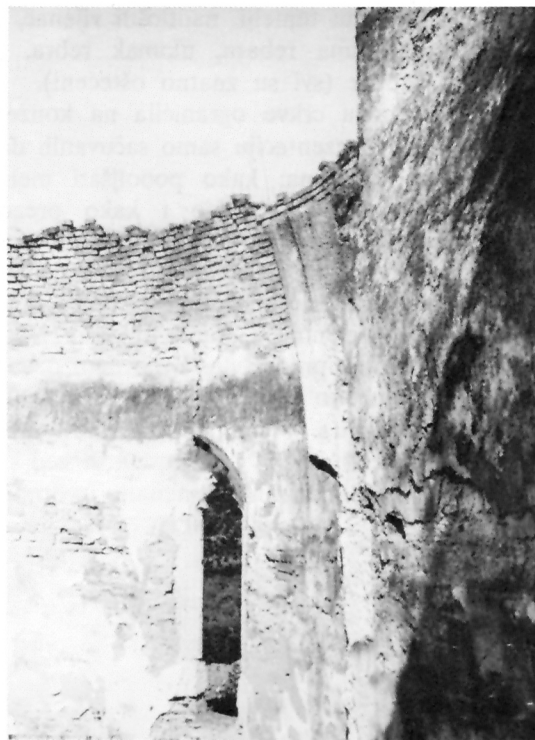
Ako se pokoji arhitektonski element i učinio u prvi mah po vremenu nastanka starijim, kad se sagleda crkva u cjelini, otklanjaju se nedoumice i potvrđuje se nastanak građevine u vrijeme kasne gotike.

Na temelju formalno stilskih osobina građevine, precizno datiranje, dakako, nije moguće. Smatrao da je podignuta u 15. stoljeću, najvjerojatnije u drugoj polovici ili na samom kraju stoljeća. Nije isključena mogućnost niti da je podignuta i nešto kasnije, prvih godina 16. stoljeća, premda povijesne okolnosti - velika turska opasnost i prioritetnija gradnja fortifikacija - odvrću od takve pretpostavke.

VALORIZACIJA KONCEPCIJA OBNOVE CRKVE⁽⁸⁹⁾

Crkva kraj Tornja spomenik je hrvatske graditeljske baštine izuzetnog značenja, ali vrijednost posjeduje samo njezin najstariji, kasnosrednjovjekovni sloj, dok su naknadne intervencije crkvu degradirale.

Pripada skupini malobrojnih cjelovitije sačuvanih srednjovjekovnih sakralnih građevina u sjeveroistočnoj Hrvatskoj, a jedina je gotička građevina centralnog tipa na tom području.

13. Ostatak gotičkog rebra na sjevernoj strani crkve (foto: Ros 1986. g.)

Unutar mikroregije Pakraca jedna je od rijetkih sačuvanih srednjovjekovnih građevina uopće i ujedno najstarija sačuvana crkva.

Najveća vrijednost građevine je izuzetna tlocrtna koncepcija, jedinstvena prostorna organizacija i originalni način svođenja.

Crkva je tipološki izuzetna i bez usporedbe u gotičkoj arhitekturi srednjoeuropskog kulturnog kruga kojemu pripada.

Posjeduje visoke umjetničke vrijednosti, poglavito zbog karaktera unutrašnjeg prostora. Cjelovit jedinstven prostor naglašenog vertikalizma, ostvaren neobičnom konstrukcijom, moguće je rekonstruirati na temelju sačuvanih ostataka.

Izrazita je i ambijentalna vrijednost građevine: njen izduženi, obli korpus dominira krajolikom nadaleko, kao orijentir i vizualna dominantna u pejzažu.

Njezino značenje veliko je u srednjovjekovnoj graditeljskoj baštini Hrvatske, a nedvojbeno i unutar arhitekture toga razdoblja na srednjoeuropskom području.

Samo najstariji izvorni sloj crkve ima izrazitu umjetničku i arhitektonsku vrijednost i naglašeno povijesno značenje. Adaptacija u drugoj polovici 18. stoljeća ograničila se na utilitarnu prilagodbu katoličke crkve novoj namjeni, te iako je pridonijela očuvanju spomenika, djelomično ga je i devastirala.

Sačuvani ostaci omogućuju rekonstrukciju konstruktivnog sustava svođenja arhitektonske plastike.

Izvorni elementi su: temelji, nadtlošni vijenac, zidovi, polustupovi s počecima rebara, ulomak rebra, portal, istočni i južni prozor (svi su znatno oštećeni).

Ako bi se obnova crkve ograničila na konzervaciju postojećeg stanja i prezentaciju samo sačuvanih dijelova, nameću se dva problema: kako poboljšati mehaničke karakteristike trošne stare građe i kako prezentirati najveću njezinu vrijednost - prostorni i konstruktivni sklop - i to pomiriti s neophodnim postavljanjem krova?

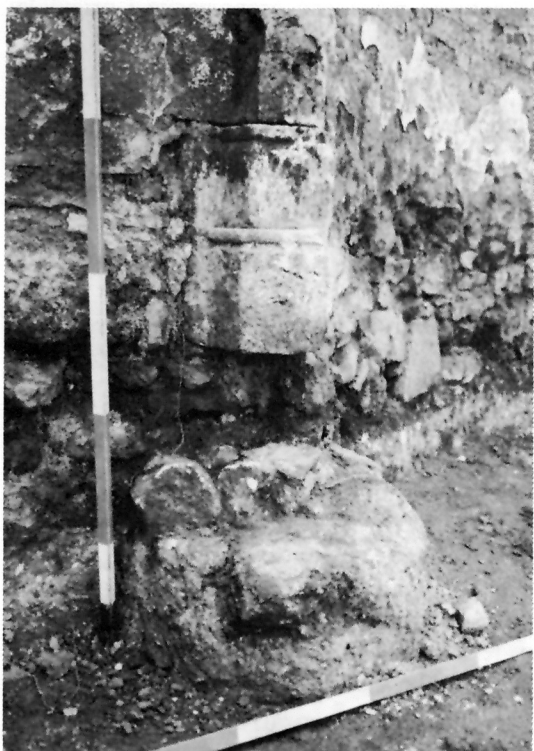
Ako bi se rekonstruirao posljednji građevni sloj crkve, za što postoji dokumentacija, time bi se obnovio sloj koji nema vrijednosti i predstavlja svojevrsnu devastaciju.

Stoga je zaključeno da je jedini ispravan način prezentacija izvornog sloja spomenika metodom rekonstrukcije. Rekonstrukciju treba ostvariti kao sanaciju i prezentaciju svih sačuvanih elemenata izvornog sloja

nadopunjenu rekonstruiranim dijelovima zida i konstrukcije, na temelju dokumentiranih tragova. Nove elemente treba izvesti na temelju komparacije i analogije, a usklađeno s crkvom u cjelini.⁹⁰

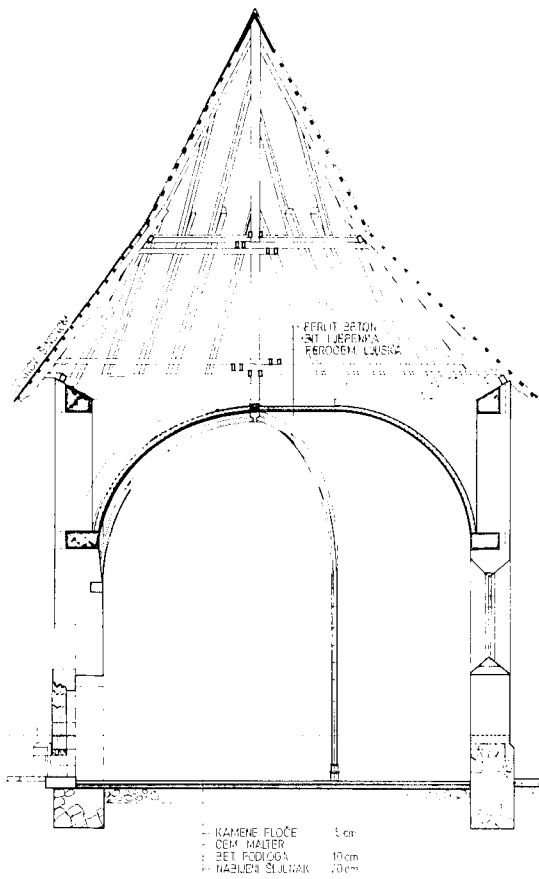
Stvarna rekonstrukcija primjenjuje se samo na dijelove oštećene kamene plastike (dijelove portala, mrežišta prozora, prozorske klupice, rebra svoda), a rekonstrukcija svoda bila bi suvremena interpretacija izvornog, predstavljala bi samo rekonstrukciju prostornih odnosa, a ne i materijala i strukture. Time bi obnova svoda bila kombinacija metode rekonstrukcije s metodom interpolacije. Kako za krovšte izvornog sloja ne postoje nikakvi podaci, ono bi se projektiralo kao kreativna konzervatorska interpretacija, temeljena na analogiji krovšta na drugim gotičkim objektima, u odnosu prema sačuvanim dijelovima crkve, te u odnosu prema pejzažu i okolici.

14. Baza službe u istočnoj apsidi

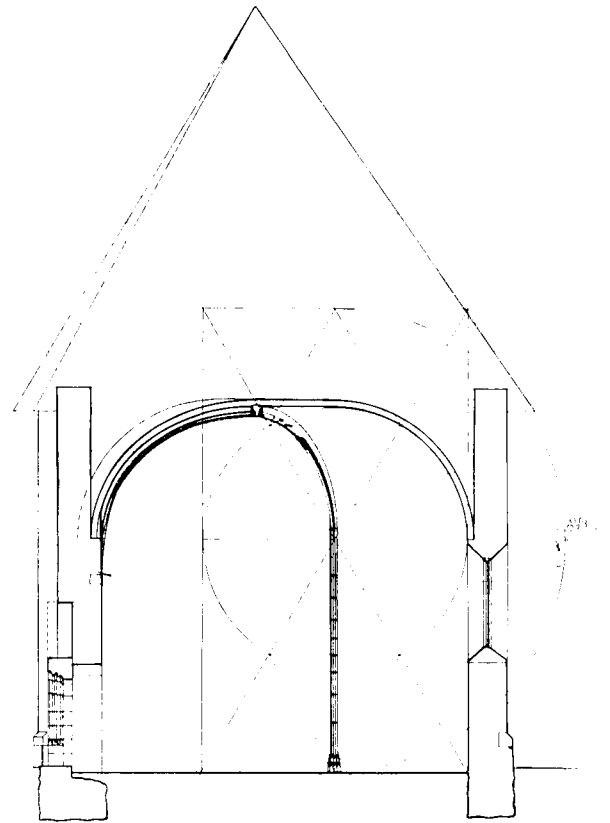

⁹⁰ Predložena prezentacija metodološki se vezuje na pristup i realizaciju koju je proveo Restauratorski zavod Hrvatske prilikom obnove i prezentacije kapele sv. Jakova na Medvedgradu te na teorijsku obradu istog problema što ju je izložio Ivo Maroević na primjeru Garić-grada.

"...Staro i autentično zide dopunjava se rekonstruiranim elementima zida i konstrukcije koji se temelje na dokumentiranim tragovima, a sasvim novi elementi, izvedeni s analogijama, usklađivanjem i pretpostavljanjem, ostaju u karakteru staroga. Time se distinkcija, a ne kontrast, uzima kao subjektivni element, koji će u toj rekonstrukciji povezati tri temeljne grupe intervencija i materijala - staro, novo na temelju nalaza i sasvim novo." Usp.: I. Maroević, Sadašnjost baštine, Zagreb 1986., str.118.

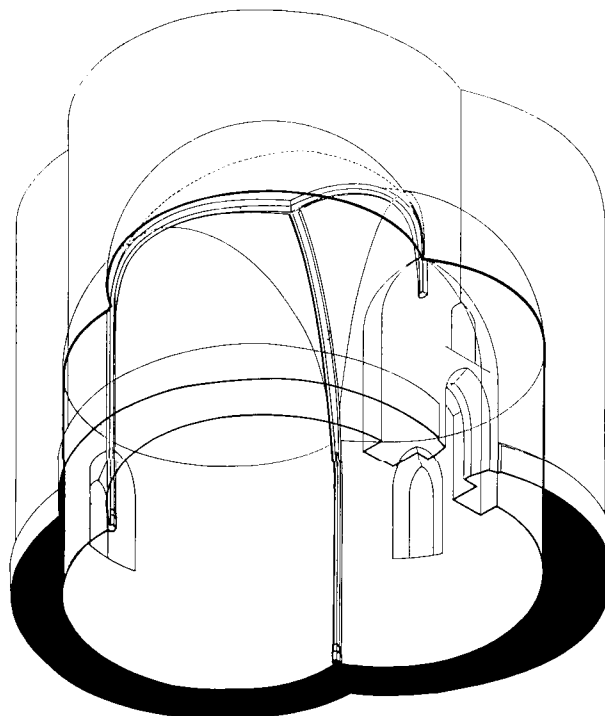

15. Projekt obnove – presjek

16. Studija proporcija – idealna rekonstrukcija, presjek

17. Izometrija – idealna rekonstrukcija

Summary

LATE GOTHIC TREFOIL CHURCH NEAR THE VILLAGE OF TORANJ (PAKRAC)

Near the village of Toranj, in the vicinity of Pakrac, is a late Gothic trefoil church, a monument of Croatian architecture of the highest category, devastated and neglected for decades. Restoration was begun in 1990 but was discontinued in 1991 due to the war. Conservation was preceded by research the results of which are discussed in this article. In the survey of records of the church, the author mentions the decision reached by the village inhabitants in the 1920s to pull down the church and use the brick to build a new one. Also discussed is the hypothesis which claims that this late Gothic church was built in the second half of the 18th century with the material remaining from a Medieval church. Some authors argued that this was a charnel house built in the Early Gothic period and vaulted in the Late Gothic. Archeological research, however, has shown that the church was not of the charnel house type; architectural research indicates that the church was built from the foundation to the vaulted roof within a single period. The discovered remains prove that it had a three-ribbed vault. Historical research and archives yielded no information on the Medieval past of the church; neither the saint it was originally dedicated to, nor who commissioned it to be built, nor when it was built.

A formal stylistic analysis indicates that the church near Toranj is Late Gothic; its unique ground plan and construction - unparalleled in the Medieval sacral architecture of Croatia and Central Europe - may suggest that it was originally consecrated to the Holy Trinity, probably as a votive donation. In that case, its three-part form could be a symbolic rendering of Holy Trinity.

The proposed conservation project aims at the presentation of the oldest layer through the sanitation of all preserved architectural elements and reconstruction of the vault.